نگاهی به موسوعة الامام الرضا علیه‌السلام ـ محمود ملکی تراکمه‌ای
فصلنامه تخصّصي مطالعات قرآن و حدیث **سفینه**
سال دهم، شماره ۴۰ «ویژه پژوهش‌های رضوی»، پاییز ۱۳۹۲، ص ۱۴۳ ـ ۱۶۱

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.40.5.1]

نگاهی به موسوعة الامام الرضا علیه‌السلام [1]

محمود ملکی تراکمه‌ای *

چکیده: این گفتار، مروری و نقدی بر کتاب موسوعة الامام الرضا علیه‌السلام است که به سرپرستی سید محمد حسینی قزوینی در هشت جلد منتشر شده است. نویسنده در آغاز گفتار خود، ابتدا بیست کتاب دانشمندان سده‌های دوم و سوم از سخنان امام رضا علیه‌السلام گرد آورده‌اند، نام می‌برد. و بعد از آن هشت کتاب از دانشمندان سده‌های چهارم تا کنون در این موضوع یاد می‌کند. شیوه نگارش، ساختار کتاب، و پس از آن یازده نقد بر کتاب در ادامهٔ گفتار آمده است.

کلیدواژه‌ها: موسوعة الامام الرضا علیه‌السلام – معرفی و نقد/ امام رضا علیه‌السلام – منابع مکتوب / امام رضا علیه‌السلام – سخنان / حسینی قزوینی – سید محمد.

---

۱. جا دارد در اینجا از فاضل گرانمایه آقای محسن صادقی که انگیزهٔ نوشتن این متن از ایشان است، و نیز به دلیل نکته سنجیهایی که یادآور شدند قدر دانی کنم.

*. دانشجوی دکتری علوم حدیث تطبیقی دانشگاه قرآن و حدیث.

*موسوعه امام رضا*علیه‌السلام (تألیف زیر نظر سید محمد حسینی قزوینی – انتشارات مؤسسه تحقیقاتی ولی عصر عجل الله فرجه) جامع‌ترین اثری است که سخنان امام رضاعلیه‌السلام را در هشت جلد به ترتیب موضوعی گردآورده است. نگارنده در این مقاله در آغاز به معرفی و روش کار محققان *موسوعه امام رضا*علیه‌السلام پرداخته، ویژگیهای آن را برشمرده است. بخش دوم این نوشتار به کاستیهای فنی و محتوایی این اثر پرداخته است.

در آمد

گردآوری و نگارش سخنان پیشوایان معصوم‌علیهم‌السلام سیرهٔ معمول در میان یاران آنان بوده است. این سیره که مورد تأیید خود آن بزرگان نیز بوده از قرن اول هجری و با سفارشهای رسول الله‌صلی‌الله‌علیه‌وآله و اهل بیت‌علیهم‌السلام رواج یافت. سبکهای مختلفی میان صاحبان این کتابها رواج داشته است، از جمله گردآوری احادیث یکی از معصومان. در این شیوه، تبویب آن اثر هم در همان محدوده سخنان آن امام صورت می‌گرفت.

در این میان سخنان حضرت رضاعلیه‌السلام (م۲۰۳) نیز به تبع مورد توجه دانشیان و یاران ایشان قرار گرفت. پیشینهٔ جمع و تألیف سخنان حضرت به زمان خود ایشان بر می‌گردد و حتی گاه مطلبی را خود حضرت نوشته‌اند. در اینجا نخسین نگارشها را از آغاز تا کنون به ترتیب زمان مرور می‌کنیم تا تاریخچه‌ای از آن در دست داشته باشیم.

۱ – *صحیفة الرضا*علیه‌السلام

این کتاب که *مسند الرضا*علیه‌السلام هم نامیده شده، مجموعه روایاتی است که امام از پدرانشان و ایشان از رسول الله‌صلی‌الله‌علیه‌وآله روایت کرده‌اند. این *مسند* را چندی از یاران امام که مشهورترینشان احمد بن عامر طایی است، روایت کرده‌اند. (*نجاشی*، ص ۱۰۰)[1]. داوود بن سلیمان غازی نیز از راویان این صحیفه به شمار است. (*نجاشی*، ص ۱۶۱)

۱. برای آشنایی بیشتر با چاپها وسایر راویان این مسند، بنگرید: *تدوین السنة الشریفة*، ص ۱۷۷؛ و مقدمه این *مسند* به تحقیق مدرسه امام مهدیعلیه‌السلام.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.40.5.1]

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.40.5.1]

۲- *رسالة ذهبیه یا مُذهّبه*

رساله‌ای است شامل سفارشهای پزشکی که امام علیه السلام آن را برای مأمون نوشته‌اند. (*طوسی*، ص۴۱۳؛ *آقابزرگ تهرانی*، ج۱۰، ص ۴۶)

۳- *امالی امام رضا علیه السلام*

این *امالی* را علی خزاعی، برادر دعبل روایت کرده است. (*نجاشی*، ص۲۷۶، ش ۷۲۷)

۴- *امالی امام رضا علیه السلام*

این *امالی* را فضل بن شاذان از امام روایت کرده است. این کتاب به عنوان العلل (*آقابزرگ تهرانی*، ج ۱۵، ص۳۱۲) نیز شناخته شده و شیخ صدوق در *کتاب من لا یحضره الفقیه* (ج۱، ص ۲۹۹، ۳۱۰، ۴۵۴، ۵۲۲، ۵۴۱، و ج۴، ص۴۵۷) بخش‌هایی از آن و در *علل الشرائع* (ج۱، ص ۲۵۱) متن آن را نقل کرده است.

۵- *اهلیلجه*

کتابی است منسوب به حضرت رضا علیه السلام و شامل مباحثی در علم کلام. (*امین*، ج۱، ص۱۰۲، وص ۱۳۳)

۶- *مجالس امام رضا علیه السلام با اهل ادیان*

این کتاب را حسین بن محمد، ابو محمدهاشمی، تصنیف کرده است. (*نجاشی*، ص ۵۶، ش ۱۳۱)

۷- کتابی که موسی بن سلمه آن را از امام رضا علیه السلام روایت کرده است. (*همان*، ص۴۰۹، ش ۱۰۹۰)

۸- کتابی که وُرَیزهٔ بن محمد غسّانی آن را در سال ۱۹۰ هـ از امام علیه السلام روایت کرده است. (*همان*، ص ۴۳۲، ش ۱۱۶۳)

۹- کتاب علی بن مهدی بن صدقة رقی انصاری که از حضرت رضا علیه السلام روایت کرده است. (*همان*، ص ۲۷۷، ش ۷۲۸)

۱۰- نسخه‌ای مبوّب و کبیر از محمد بن عبدالله لاحقی. وی راوی از امام رضاعلیه‌السلام است. ولی شاید این نسخه را لاحقی از احادیث غیر امام رضاعلیه‌السلام هم گرد آورده باشد. (*همان*، ص ۳۶۶، ش ۹۹۰)

۱۱- نسخه‌ای که محمد بن علی بن حسین بن زید شهید از امام رضاعلیه‌السلام روایت کرده است. (*همان*، ص ۳۶۶، ش ۹۹۲)

۱۲- نسخه‌ای به روایت عبدالله بن علی بن حسین بن زید شهید. (*همان*، ص۲۲۷، ش۵۹۹)

۱۳- نسخه‌ای به روایت عبدالله بن محمد تمیمی‌رازی. (*همان*، ص ۲۲۸، ش ۶۰۳)

۱۴- نسخه‌ای به روایت عباس بن هلال شامی. (*همان*، ص ۲۸۲، ص۷۴۹)

۱۵- *مسائل از امام*علیه‌السلام به روایت معاویة بن سعید. (*همان*، ص ۴۱۰، ش۱۹۰۴)

۱۶- *مسائل از امام*علیه‌السلام به روایت حسن بن علی بن وشّاء. (*همان*، ص ۳۹، ش۸۰)

۱۷- *مسائل از امام*علیه‌السلام به روایت سعد خادم، ابوذَلَف عِجلی. (*همان*، ص ۱۷۹، ش۴۷۱)

۱۸- *مسائل از امام*علیه‌السلام به روایت صبّاح بن نصر هندی. (*همان*، ص۲۰۲، ش ۵۳۹)

۱۹- *مسائل از امام*علیه‌السلام به روایت عبدالله بن محمد بن حصین اهوازی. (*همان*، ص ۲۲۷، ش ۵۹۷)

۲۰- *مسائل از امام*علیه‌السلام به روایت عیسی بن عبدالله بن سعد اشعری. (*همان*، ص ۲۹۶، ش ۸۰۵)[1]

اما آثاری که عالمان پس از عهد حضور امامانعلیهم‌السلام در جمع و تدوین سخنان امام رضاعلیه‌السلام، جداگانه یا در ضمن کتابی، نوشته‌اند چنین‌اند:

۱- *عیون اخبار الرضا*علیه‌السلام اثر شیخ صدوق (م۳۸۱). صدوق در این کتاب روایات امام رضاعلیه‌السلام را گرد آورده است.

۱. از کتاب ارزشمند *تدوین السنة الشریفة* (ص۱۷۷ – ۱۸۲) اثر استاد سید محمد رضا حسینی جلالی به نام این آثار رهنمون شدم.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.40.5.1]

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.40.5.1]

۲- *مفاخر الرضا علیه السلام* از حاکم نیشابوری (م۴۰۵). از این کتاب اثری نمانده است جز سه نقل که ابن حمزه طوسی در *الثاقب فی المناقب* از آن آورده است. (ص ۴۸۳، ص۴۹۶ وص۵۴۶) هر چند با نقلهای به جا مانده و نام کتاب، بعید نیست این کتاب را در زمرهٔ مناقب به شمار آوریم. البته حاوی سخنان امام هم بوده است، چنانکه از یکی از نقلها (*همان*، ص ۵۴۶) روشن می‌شود.

۳- *تحف العقول* از ابن شعبه حرّانی (قرن چهارم/ پنجم). وی در این کتاب، سخنان امامان علیهم السلام جز امام عصر علیه السلام را گرد آورده است. سخنانی نیز از امام رضا علیه السلام در این کتاب آمده است. (ص۴۱۵ – ۴۵۰)

۴- *بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار* از علامه محمد باقر مجلسی (م۱۱۱۰). این کتاب هر چند تبویب موضوعی دارد و سخنان هر امام در موضوع مرتبط جای گرفته است اما علامه در کتاب الروضه که از هر امام مواعظ و کوتاه سخنانی می‌آورد، از امام رضا علیه السلام نیز حکمتهایی نغز آورده است. (ج ۷۵، ص ۳۳۴ – ۳۵۷)

۵- *عوالم العلوم و المعارف والأحوال من الآیات و الأخبار و الأقوال* از شیخ عبدالله بن نورالله بحرانی اصفهانی (قرن دوازدهم). چند مجله از این کتاب در تاریخ اهل بیت علیهم السلام است، از جمله جلد ۲۲ که دربارهٔ امام رضا علیه السلام است. سخنان آن حضرت در جای جای این کتاب نقل شده است. (رک: ج۲۲)

۶- *الصحیفة الرضویة الجامعة* از استاد سید محمد باقر ابطحی. این کتاب شامل دعاهای رسیده از امام رضا علیه السلام تا حضرت ولی عصر عجل الله فرجه الشریف است.[۱]

۷- *صحیفة الرضا علیه السلام* از جواد قیومی. این کتاب شامل همهٔ دعاهای امام رضا علیه السلام است.

---

۱. دعاهای امام رضا علیه السلام از ص۱۵ تا ۱۱۳این مجموعه قرار دارد.

۸- *مسند الامام الرضا*ؑ از استاد عزیز الله عطاردی در دو جلد. ایشان، این کتاب را به فارسی نیز برگردانده‌اند که با عنوان اخبار و آثار حضرت امام رضاؑ چاپ شده است.
۹- *موسوعة الامام الرضا*ؑ که در این نوشتار درصدد بررسی برآنیم.

موسوعة الامام الرضاؑ را آقایان مهدی اسماعیلی، سید ابوالفضل طباطبایی، سید محمد موسوی و عبداله صالحی با اشراف حجة الاسلام سید محمد حسینی قزوینی[1] در مؤسسهٔ تحقیقاتی ولی عصر عجل الله تعالی فرجه نوشته‌اند، و همین مؤسسه آن را منتشر کرده است. سخن آغازین این کتاب از آیت الله خزعلی است. ایشان در صفحه‌ای چند، به بیان فضیلتهایی از امامؑ، از کتابهای اهل سنت پرداخته است.

پس از آن شیوهٔ کار و برخی ویژگیهای موسوعه آمده است که در اینجا بدانها می‌پردازیم:

شیوه نگارش

شیوه و ویژگیهای موسوعه -بنا بر آنچه از مقدمه و متن آن بر می‌آید- عبارت است از:

۱- تبویب احادیث بر اساس موضوعات. همهٔ حدیث در باب و موضوع ویژه‌اش می‌آید. و اگر از حدیث مطلب دیگری استفاده می‌شود، در پاورقی به آن مطلب و باب مرتبط با آن اشاره و ارجاع داده می‌شود. برای نمونه در عنوان «إنّهم[2] أهل النار» (*حسینی قزوینی*، ج۲، ص۲۲۴-۲۲۵) این حدیث آمده است:

عَنْ يُونُسَ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، قَالَ: دَخَلْتُ عَلَى الرِّضَاؑ فَقَالَ لِي: مَاتَ عَلِيُّ بْنُ أَبِي حَمْزَةَ، قُلْتُ نَعَمْ، قَالَ: قَدْ دَخَلَ النَّارَ، قَالَ، فَفَزِعْتُ مِنْ ذَلِكَ، قَالَ: أَمَا إِنَّهُ سُئِلَ عَنِ الْإِمَامِ بَعْدَ مُوسَى أَبِي، فَقَالَ لَا أَعْرِفُ إِمَاماً بَعْدَهُ، فَقِيلَ لَهُ! فَضُرِبَ فِي قَبْرِهِ ضَرْبَةً اشْتَعَلَ قَبْرُهُ نَاراً. (*طوسی-کشی*، ص ۴۴۴)

۱. شایان ذکر است که بر جلد کتاب، مشرف آن آیت الله ابوالقاسم خزعلی قید شده؛ اما در شناسنامه کتاب نام آقای قزوینی به عنوان مشرف آمده است.
۲. یعنی واقفیه.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.40.5.1]

در پاورقیِ ذیل حدیث آمده است:

قطعة منه فی (السؤال عن الائمة فی القبر) و (ذمّ علی بن ابی‌حمزه)

نیز هر اندازه از حدیث که با باب مرتبط است، در همان باب ذکر می‌شود، و تمام آن در عنوان دیگری می‌آید. نمونه آن حدیثی است که در باب «اهتمامه بطعام ابنه علیهما السلام» (حسینی قزوینی ، ج۲، ص ۱۷۵) است. در پاورقی اشاره شده که تمام این حدیث در جلد اول آمده است؛ یعنی در باب«کیفیة ولادته و تکلمه عند ولادته علیه السلام» (همان ، ج۱، ص۱۶۰، رقم ۱۱۲) [۱]. اگر همهٔ آن حدیث در اصل به موضوع خاصی مرتبط باشد، علاوه براینکه در همان موضوع می‌آید، جزئیات آن ذیل سایر عنوانها ذکر می‌شود. مثلاً حدیثی که متعلق به نماز است ولی نکاتی مرتبط با روزه، زکات و جهاد دارد، تمام حدیث ذیل عنوان «صلاة» و در پاورقی‌این تذکر می‌آید که بخشی از حدیث در «صوم» و «زکاة» ذکر می‌شود. (*همان*، ج۱، ص ۱۴)

۲- اگر حدیثی دارای الفاظی متفاوت و اسانیدی مختلف بود، حدیث از مصدر اقدم و متن اوسع ذکر شده و سایر طرقش در پاورقی می‌آید. (*همان*، ج۱، ص ۱۴)

۳- اصلاح تصحیفات سند یا متن (*همان*، ج۱، ص ۱۴) مثلاً در توضیح سندی این‌گونه «الحمیری رحمه الله: محمد بن الحسین بن ابی‌الخطاب قال: اخبرنا احمد بن محمد بن ابی‌نصر عن ابی‌الحسن الرضا علیه السلام» توضیحی چنین آمده است که شیخ حر عاملی و علامه مجلسی در یکی از دو نقل (*بحار*، ج۹۶، ص۹۵، *وسائل*، ج ۱۱، ص ۳۰۰، و ج۱۲، ص ۳۵۳) سند را بدین صورت آورده‌اند: «احمد بن محمد بن عیسی عن احمد بن محمد بن ابی‌نصر» و این سند مربوط به حدیثی دیگر است. (*حسینی قزوینی*، ج۲، ص ۱۵۵)؛ اما در تحلیل این سهو، خود سهو کرده‌اند؛ چرا که علامه مجلسی در بحار الانوار سند را صحیح نقل کرده است. و شیخ

۱. در ج۲، ص ۱۷۵ که به جلد یک ارجاع داده است، رقم به اشتباه ۱۱۳ تایپ شده که صحیح آن ۱۱۲ است.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.40.5.1]

حر در وسائل الشیعة هم – از آنجا که حدیثی بسیار نزدیک به این حدیث را شیخ طوسی از احمد بن محمد بن عیسی از احمد بن محمد بن ابی‌نصر نقل کرده (ج۵، ص۸۰) – سهواً به جای محمد بن الحسین ابی الخطاب، احمد بن محمد بن عیسی نوشته است.

۴- توضیح عبارتها و کلمه‌های مشکل با استفاده از مصادر و کتابهای معتبر. (حسینی قزوینی، ج۱، ص ۱۵)

۵- عدم ارزیابی اسناد. (*همان*، ج۱، ص ۱۵)

۶- ردّ برخی احادیث منتسب به امام رضاعلیه‌السلام.این احادیث در عنوانی به نام «احادیث مشتبهه» ذکر شده است. (*همان*، ج۷، ص۳۲۷)

۷- عدم نقل روایات *فقه الرضا*علیه‌السلام؛ چرا که در نسبت آن به امام رضاعلیه‌السلام آرای متفاوتی وجود دارد. (*همان*، ج۱، ص ۱۵)

۸- *صحیفة الرضا*علیه‌السلام و مستدرک آن در این موسوعه آمده است. (*همان*، ج۱، ص ۱۵)

۹- از آنجا که ترتیب و تبویب بر اساس موضوعات بوده، از آوردن برخی متنهای طولانی مانند رسالهٔ ذهبیه به دلیل تطویل پرهیز شده است.

۱۰- به دلیل فراوانی احادیثی که متضمن علل احکام و غیر آن هستند، فصلی ویژهٔ این احادیث اختصاص داده شده است.

۱۱- نام آنان که مورد مدح یا مذمت امامعلیه‌السلام قرار گرفته‌اند، در خاتمه جای گرفته است. البته قبل از این کتاب، چنین مبحثی در *مسند الامام الرضا*علیه‌السلام از آقای عطاردی (ج۲، ص ۴۲۶-۴۶۳) و *عوالم* بحرانی (ج۲۲، ص۴۳۸- ۴۶۳) نیز آمده است.

۱۲- سی و یک فهرست دارد. یکی از این فهرست‌ها، مجموع فهرست‌های تفصیلی هر جلد است که در جلد هشتم (ویژهٔ فهارس) تکرار شده است.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.40.5.1]

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.40.5.1]

ساختار کتاب

موسوعه دارای شصت و دو فصل در نه باب و یک خاتمه است.

باب اول با عنوان «نسبت و حالات امام» در شش فصل است که مولد، اسامی و القاب، شمایل، اقارب، سن و مدت امامت، شهادت و مدفن را دربردارد.

باب دوم با عنوان «فضائل» در شش فصل است: نص بر امامت، مناقب، نشانه‌های امامت، معجزات، زیارت و توسل و آنچه دانشمندان و شاعران در بزرگداشت امام گفته و سروده‌اند.

باب سوم دربارهٔ سیره و سنت امام در بردارندهٔ این مباحث است: سیرهٔ اجتماعی و حالات امام با خلفای زمان خود است.

باب چهارم سخنان امام در اصول دین در چهار فصل، شامل توحید، نبوت، امامت و معاد و شفاعت است.

باب پنجم که احادیث حضرت در فروع دین است، یعنی: مقدمات فقه، طهارت، نماز و روزه تا حدود، قصاص و دیات. این باب بیست و هفت فصل دارد.

باب ششم دربارهٔ قرآن و دعاست.

باب هفتم مواعظ، اشعار، طب، فضایل شیعه و علل احکام و جز آن را، در پنج فصل جا داده است.

باب هشتم در دو فصل، ویژهٔ مکاتبات و احتجاج‌هاست.

باب نهم شامل احادیثی و آثاری است که امام از فرشتگان و پیامبران و امامان پیشین و کسانی مانند ابن‌عباس روایت می‌کنند. احادیث قدسی نیز در این فصل آمده است. این باب، پنج فصل دارد.

خاتمه نیز شامل چهار فصل با عنوانهای احادیث مشتبهه، ممدوحان و مذمومان، فرقه‌های مختلف، ثقات و شاعران و اصحاب و راویان امام است.

نقد و ارزیابی

موسوعه حاضر با وجود برخی محاسن، کاستیهایی نیز دارد. با بیان این موارد، امیدواریم در چاپ دوم موسوعه، این اشکالات برطرف شده و کتابی در خور و جامع و کم عیب به محضراندیشمندان عرضه شود.

۱- انگیزه و علّت تألیف

هر محقق یا مؤلفی باید برای اثر خود دلیلی قانع کننده داشته باشد. مثلاً اگر در آن موضوع پیش از این کاری شده، سبب کارش را متذکر شود تا برای خواننده این سؤال پیش نیاید که چرا دوباره‌کاری صورت گرفته است. چنانکه گفتیم، *مسند الامام الرضا* علیه‌السلام از استاد عزیز الله عطاردی کتابی در همین موضوع است. حال اگر کسی بپرسد با وجود این کتاب، چرا *موسوعه امام رضا* علیه‌السلام تألیف شده، محققان این اثر هیچ جوابی برای آن ارایه نکرده‌اند. البته این سخن به معنای جامع نبودن *موسوعه* نیست؛ چرا که استفادهٔ گستردهٔ *موسوعه* از منابع اهل سنت، یکی از مزایای آن نسبت به *مسند امام رضا* علیه‌السلام است که تقریباً مصادر آن آثار عالمان امامی‌است. بلکه بدین معناست که باید از کارهای پیشین سخنی گفته می‌شد تا هم تلاشهای آنان یاد شود و هم با بیان تفاوت این کار با آثار سابق، برتری و چرایی تألیف این اثر نمایانده شود.

۲- منابع دست چندم

تا زمانی که منبع اصیل وجود دارد، مراجعه به منابع دست چندم -آن هم برای کاری که قرار است خود مرجع شود -پسندیده نیست. اما این اتفاق در *موسوعه* افتاده است. در اینجا چند نمونه را یادآور می‌شویم:

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.40.5.1]

یک. به جای مراجعه به *جامع الاصول* ابن اثیر (ج۱۲، ص ۷۱۵) که چاپ شده و در دسترس است (*همان*، ج۱، ص ۲۵ و ص ۳۱) از *مناقب اهل البیت*علیهم‌السلام شیروانی استفاده شده است.

دو. *الدر النظیم في مناقب الأئمة اللهامیم* اثر جمال الدین یوسف بن حاتم عاملی شامی‌است. این کتاب در سال ۱۴۲۰ بوسیلهٔ انتشارات جامعهٔ مدرسین منتشر شد. در این موسوعه مطلبی از این کتاب با واسطهٔ کتاب *الانوار البهیه* محدث قمی نقل شده است (*حسینی قزوینی*، ج۱، ص ۳۲). مطلب مورد اشاره به نقل از *الدر النظیم في مناقب الأئمة اللهامیم*، ص۶۷۷ است، حال آنکه *الدر النظیم* هشت سال پیش از *موسوعه* چاپ شده است.

سه. *اعیان الشیعه* کتابی است سترگ، اما مبتنی بر آثار گذشتگان و مصدری دست چندم به شمار می‌رود. مرحوم سید محسن امین، آمدن امام جوادعلیه‌السلام به خراسان را از *تاریخ بیهق* اثر ابن فندق نقل کرده است؛ لیکن در *موسوعه* از *اعیان* نقل کرده‌اند با آنکه *تاریخ بیهق* بارها چاپ شده است. برای نمونه سال ۱۳۶۱ش کتابفروشی فروغی برای سومین بار آن را چاپ کرد. نیز در سال ۱۴۲۵ در دمشق به عربی برگردانده شده و در دسترس تاریخ نگاران است.[1]

چهار. برای معرفی «شِشتمَد» از *لغت نامه دهخدا* بهره گرفته‌اند (*دهخدا*، ج۱، ص ۶۵) با آنکه اگر به خود *تاریخ بیهق* (*ابن فندق*، ص ۳۴ – ۳۶) مراجعه می‌شد، جای دقیق این روستا در زمان ابن فندق با استفاده از آن روشن می‌شد که ششتمد دهی است از توابع رَبع زمیج، و زمیج یکی از دوازده ربعِ ناحیت بیهق بوده است.

۱. برای نمونه آقای رسول جعفریان در *حیات فکری و سیاسی امامان شیعه*علیهم‌السلام (ص۴۷۷) همین مطلب را از *تاریخ بیهق* نقل و نقد کرده است. هر چند قزوینی در تعلیقه بر *تاریخ بیهق*(ص ۲۹۹) به‌نحوی آن را پذیرفته‌است.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.40.5.1]

پنج. «*المُنجِد* لا ینجد» مثل گونه‌ای است که بر زبان آشنایان به کتابهای لغت عربی رایج است. نقدهای یسری عبدالغنی عبدالله (ص ۲۵۴) وارد بر این کتاب، بیانگر درستی این تعبیر است. وقتی کتابهای پیشین و اصیل لغت در دسترس است، چرا از منبعی متأخر چون *المنجد* استفاده کنیم؟ برای نمونه برای بیان واژهٔ «راضة» (حسینی قزوینی، ج۱، ص ۲۷۹) و «أثیرة» (*همان*، ج۱، ص ۳۵۶) از *المنجد* استفاده کرده‌اند.

شش. *مفتاح الفلاحِ* شیخ بهایی (م۱۰۳۰) خود از آثار سابق استفاده کرده است تا چه رسد به تعلیقهٔ مولی اسماعیل خواجویی (م۱۱۷۳/۱۱۷۷) برآن. این تعلیقه چه اعتبار تاریخی دارد که برای اثبات شهادت امام رضاعلیه‌السلام با سمّ بدان استناد شده است؟ (*همان*،ج۱، ص ۹۹)

۳- منبع نا متناسب

یک. «عُرَیض» نام مکانی است معروف در نزدیکی مدینه. برای شناساندن آن مراجعه به کتابهای مربوط به جغرافیا رواج دارد. اما در *موسوعه* برای معرفی آن از *تاریخ قم* بهره گرفته‌اند. (*همان*، ج۱، ص ۲۹۲) محققان *موسوعه* که از *مراصد الاطلاع* برای برخی مکانها استفاده کرده‌اند، بهتر بود برای معرفی «عریض» هم ازاین کتاب بهره گیرند.[۱]

دو. «الاعوص» نام مکانی است نزدیکی مدینه. محققان موسوعه برای معرفی آن از پاورقی *عیون اخبار الرضا*علیه‌السلام استفاده کرده و به صراحت در پاورقی آورده‌اند «هامش *العیون*» (*همان*، ج۱، ص۳۱۸)، امّا بهتر بود کتابهای مربوط به مکانها و شهرها را می‌دیدند. در این صورت، هم از منابع مرتبط و اصیل استفاده می‌کردند و هم می‌دانستند که «الاعوص» صحیح است نه «الاعوض».[۲]

۱. *درمراصد الاطلاع علی اسماء الامکنة و البقاع*، ج۲، ص ۹۳٦ «عریض» معرفی شده است.
۲. ببینید: *معجم البلدان*، ج۱، ص ۲۲۳؛ *معجم ما استعجم من اسماء البلاد و المواضع*، ج۱، ص ۱۷۳.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.40.5.1]

۴- نیاوردن نام منبع

برای شناساندن «میسان» نوشته‌اند: «من قری قهستان» (*همان*، ج۱، ص ۶۵) و هیچ منبعی نشان نداده‌اند. ظاهراً منبع، *مراصد الاطلاع* است (*بغدادی*، ج۳، ص ۱۲۷۳) چون در پاورقی قبل و بعد از آن، از *مراصد الاطلاع* استفاده کرده‌اند.

۵- توضیحی ناقص در پاورقی

موضعی در متن آمده است به نام «الصورَین». در پاورقی «الصوران موضع بقرب المدینة» شناسانده شده بدون مصدر. و توضیحی هم نداده‌اند که «صوران» تثنیه است و به صورت «الصورَین» هم بکار می‌رود.[۱]

۶- تطویل، سبب حذف برخی از متون

در موسوعه از رسالهٔ *ذهبیه* و جز آن استفاده نشده است، چرا که سبب تطویل می‌شود (*حسینی قزوینی*، ج۱، ص ۱۵)؛ واین با معنای موسوعی بودن سازگاری ندارد. *ذهبیه* بر اساس چاپ دار الخیام قم و تصحیح محمد مهدی نجف ۶۵ صفحه است. در موسوعه‌ای که در حجم هشت جلد ارائه شده، افزودن این تعداد صفحه چه مشکلی ایجاد می‌کرد؟ برای اینکه به ادعا بسنده نکرده باشیم، دو نمونه از اضافات بی‌حاصل و بی‌فایده را ذکر می‌کنیم:

یک. نام علما در هر حدیثی که از کتاب آن عالم نقل شده، کامل آمده که در مجموع حجمی را از کتاب گرفته است برای مثال در یک صفحه (*همان*، ج۱، ص ۸۹) دو بار آمده است: «محمد بن یعقوب الکلینی رحمه الله» یا در جایی «ابن حمزة الطوسی رحمه اله» (همان ، ج۱، ص ۳۱۸) یا «ابوعمرو الکشی رحمه الله» (*همان*، ج۱، ص ۳۹۱؛ و ج۲، ص۲۲۵) یا «ابوعلی الطبرسی رحمه الله» (*همان*، ج۱، ص ۲۹). همهٔ اینها را می‌شد با تعبیری کوتاه‌تر آورد.

۱. ببینید: *مراصد الاطلاع علی اسماء الامکنة و البقاع*، ج۲، ص ۸۵۵.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.40.5.1]

دو. طولانی کردن پاورقی به شیوه‌ای غیر فنی. برای نمونه یکی از این پاورقی‌ها را با همان چینش *موسوعه* می‌آوریم:

الخرائج و الجرائح: ۳۴۰/۱ ح۴، عنه *البحار*:۵۰/۴۹ ح۵۰.

کشف الغمّة: ۲/ ۳۰۴ س ۱۰.

الصراط المستقیم:۲ /۱۹۵ ح۳، بتفاوت.

مشارق انوار الیقین: ۹۶ س ۲۰. *عنه مدینة المعاجز*: ۲۳۳/۷ ح۲۲۸۶.

الثاقب فی المناقب: ۱۸۳ ح ۱۷۰. *عنه مدینة المعاجز*: ۲۴۰/۷ ح ۲۲۹۴.

تقدّم الحدیث‌ایضاً فی (علمه علیه السلام بما فی الضمیر) (*همان*، ج۱، ص ۴۳۱)

این پاورقی در شش سطر آمده، حال آنکه می‌شد آن را در چهار سطر جا داد. حال پاورقی‌های هر صفحه را همین گونه حساب کنید تا ببینید چگونه چنین چینشی از پاورقی‌ها بر حجم کتاب افزوده است.

در پاورقی دیگر در همین صفحه این گونه آمده است:

الثاقب فی المناقب: ۴۷۳ ح ۳۹۶.

یأتی الحدیث بتمامه فی ج۲ رقم ۶۸۴. (*همان*، ج۱، ص ۴۳۱)

این دو سطر به راحتی در یک سطر جا می‌گیرد.

بنابراین در یک صفحه، دست کم سه سطر از پاورقی‌ها کاسته می‌شود.

۷- عدم استفاده از *فقه الرضا* علیه السلام

در *موسوعه* از *فقه الرضا* علیه السلام استفاده نشده است؛ چرا که عالمان در صحت انتساب آن به امام رضا علیه السلام اختلاف دارند. (*همان*، ج۱، ص ۱۵) اگر طولانی بودن را دلیل برای عدم نقل از *فقه الرضا* می‌آورند، چنانکه در مورد ذهبیه آوردند، شاید موجه‌تر بود تا این که سبب نقل نکردن را اختلاف در صحت نسبت بدانیم؛ چرا که در مقدمه (*همان*، ج۱، ص ۱۵) آمده است که متعرض صحت و ضعف احادیث نشده‌اند. طبعاً آرا در مورد احادیث مختلف

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.40.5.1]

است. نیز برخی احادیث «من بلغ» و قاعدهٔ تسامح در ادلهٔ سنن را قبول دارند. از این رو صحت و ضعف حدیث را برعهدهٔ خوانندهٔ دارای صلاحیت گذاشته‌اند. اگر به فقه الرضا هم از همین زاویه نگریسته می‌شد آوردن آن هیچ مشکلی نداشت و هر کس – بنابر نظر خاصی که نسبت به آن اتخاذ کرده بود – با احادیث آن تعامل می‌کرد.

۸- اشتباه در نسبت کتاب

یک. *العدد القویة لدفع المخاوف الیومیة* اثر رضی الدین علی بن یوسف بن مطهر حلی برادر علامهٔ حلی است. متأسفانه در چند مورد که از این کتاب استفاده شده، این کتاب را به علامه حلی نسبت داده‌اند[۱]؛ البته در فهارس به درستی آمده است. (*همان*، ج۸، ص ۳۶۳)

دو. *فرحة الغری فی تعیین قبر أمیر المؤمنین علی بن أبی‌طالب علیه‌السلام فی النجف* از غیاث الدین عبدالکریم بن احمد بن موسی ابن طاوس است. وی فرزند سید احمد استاد علامهٔ حلی و برادرزادهٔ سید علی بن طاوس صاحب آثار متعدد در دعا نگاری است. در *موسوعه*، این اثر به «السید بن طاووس» نسبت داده‌اند (*همان*، ج۱، ص ۱۲۹) و بر اهل فن آشکار است که هرگاه «سید بن طاوس» بدون قرینه‌ای بکار رود، به سید علی انصراف دارد. حتی ذهن به سید احمد هم که شهرتش از سید عبدالکریم فرزندش بیشتر است، منصرف نمی‌شود. مگراینکه بگوییم خواننده با دیدن پاورقی و ارجاع به *فرحهٔ الغری* متوجه می‌شود.

۹- سهو در نسبت منبع

در حدیثی که منبع آن *امالی* شیخ صدوق است نام شیخ طوسی در آغاز آن آمده است. (*همان*، ج۱، ص ۱۰۸- ۱۰۹)

۱. ببینید: *موسوعة الامام الرضا علیه‌السلام* ، ج۱، ۸۵ ۹۳ و ۱۱۰.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.40.5.1]

۱۰- یک دست نبودن پاورقی

معنای «المِعول» را از *المعجم الوسیط* بدون ذکر صفحه آورده‌اند. (*همان*، ج۱، ص ۳۶۵). ده صفحه بعد معنای همین کلمه را از *لسان العرب* ذکر کرده‌اند. (*همان*، ج۱، ص ۳۷۵) و این نشان از ناهماهنگی در پاورقی‌هاست که بر اساس منسجمی نیست.

۱۱- الوسائل إلی المسائل

متنی بلند شامل ده مناجات با عنوان «الوسائل الی المسائل» را از *مصباح* کفعمی(*همان*، ج۵، ص ۲۸۸) از امام رضاعليه‌السلام نقل کرده‌اند. کامل‌ترین نقل‌این ادعیه به صورت یکجا (ده تا) در *مهج الدعوات* است که آغاز آن چنین است:

عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَارِثِ النَّوْفَلِيِّ قَالَ: حَدَّثَنَا أَبِي وَ كَانَ خَادِماً لِمُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ الْجَوَادِعليه‌السلام: لَمَّا زَوَّجَ الْمَأْمُونُ أَبَا جَعْفَرٍ مُحَمَّدَ بْنَ عَلِيِّ بْنِ مُوسَى الرِّضَاعليه‌السلام ابْنَتَهُ كَتَبَ إِلَيْهِ أَنَّ لِكُلِّ زَوْجَةٍ صَدَاقاً مِنْ مَالِ زَوْجِهَا وَ قَدْ جَعَلَ اللَّهُ أَمْوَالَنَا فِي الْآخِرَةِ مُؤَجَّلَةً مَذْخُورَةً هُنَاكَ، كَمَا جَعَلَ أَمْوَالَكُمْ مُعَجَّلَةً فِي الدُّنْيَا وَ كَثُرَهَاهُنَا، وَ قَدْ أَمْهَرْتُ ابْنَتَكَ الْوَسَائِلَ إِلَى الْمَسَائِلِ، وَ هِيَ مُنَاجَاةٌ دَفَعَهَا إِلَيَّ أَبِي قَالَ: دَفَعَهَا إِلَيَّ أَبِي مُوسَى قَالَ: دَفَعَهَا إِلَيَّ أَبِي جَعْفَرٌ قَالَ: دَفَعَهَا إِلَيَّ مُحَمَّدٌ أَبِي قَالَ: دَفَعَهَا إِلَيَّ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ أَبِي قَالَ: دَفَعَهَا إِلَيَّ الْحُسَيْنُ أَبِي قَالَ: دَفَعَهَا إِلَيَّ الْحَسَنُ أَخِي قَالَ: دَفَعَهَا إِلَيَّ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ ص قَالَ: دَفَعَهَا إِلَيَّ رَسُولُ اللَّهِ ص قَالَ: دَفَعَهَا إِلَيَّ جَبْرَئِيلُعليه‌السلام قَالَ: يَا مُحَمَّدُ رَبُّ الْعِزَّةِ يُقْرِئُكَ السَّلَامَ وَ يَقُولُ لَكَ: هَذِهِ مَفَاتِيحُ كُنُوزِ الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ فَاجْعَلْهَا وَسَائِلَكَ إِلَى مَسَائِلِكَ تَصِلُ إِلَى بُغْيَتِكَ وَ تَنْجَحُ فِي طَلَبَتِكَ، فَلَا تُؤْثِرْهَا فِي حَوَائِجِ الدُّنْيَا فَتَبْخَسَ بِهَا الْحَظَّ مِنْ آخِرَتِكَ، وَ هِيَ عِشْرُونَ (كذا) وَسَائِلَ تُطْرَقُ بِهَا أَبْوَابُ الرَّغَبَاتِ، فَتُفْتَحُ وَ تَطْلُبُ بِهَا الْحَاجَاتِ فَتَنْجَحُ. و هذه نسختها... (ابن طاووس، ص۲۵۸)

پس از آن سید هبة الله بن ابی محمد موسوی در *المجموع الرائق*(ص۴۲۶) آن را بطور کامل نقل کرد؛ اما در متن آن افتادگی رخ داده است. در *المجموع الرائق* چنین آمده است:

«لَمَّا زَوَّجَ الْمَأْمُونُ عَلِيِّ بْنِ مُوسَى الرِّضَا ابنته» و آشکار است که ام الفضل همسر امام جوادعليه‌السلام بود نه امام رضاعليه‌السلام. و از این متن، پس از کلمه المأمون «ابا جعفر محمد بن» افتاده است. نیز در *المجموع الرائق* آمده است: «وَ هِيَ مُنَاجَاةٌ دَفَعَهَا إِلَيَّ أَبِي مُوسَى» که

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.40.5.1]

اینجا هم سقطی رخ داده و آن هم افتادگی «دَفَعَهَا إِلَيَّ أَبِي قَالَ» پس از کلمهٔ «مناجاة» است.

پس از آن مجلسی در *بحار الانوار* (ج۹۱، ص ۱۱۳) به طور کامل آن را از *البلد الامین* و آن هم از حضرت جوادعلیه‌السلام گزارش کرد، ولی ما هر چه در *البلد الامین* جستجو کردیم این ادعیه را به طور کامل نیافتیم، جز دعای اول که کفعمی‌در *البلد الامین* (ص ۱۶۱) و *مصباح* (ص ۳۹۳) از امام رضاعلیه‌السلام نقل کرده است. البته دعاهای نهم و دهم را نیز کفعمی در *مصباح* (ص ۴۱۵ و ۴۰۰) از حضرت رضاعلیه‌السلام روایت کرده است.

محققان *موسوعه امام جوادعلیه‌السلام* (ج۲ ، ص۴۷۶) که همان محققان *موسوعه امام رضاعلیه‌السلام* هستند، همین ادعیه را به نقل از *مهج الدعوات* به امام جوادعلیه‌السلام نسبت داده‌اند که درست هم همین است، زیرا امام این دعاها را مهر ام‌الفضل قرار داد و این زمانی بود که حضرت رضاعلیه‌السلام به شهادت رسیده بودند.

بنا براین جز چهار دعا از این ادعیه که به امام رضاعلیه‌السلام نسبت داده شده، سایر دعاها به امام رضاعلیه‌السلام منسوب نیست، مگر اینکه بگوییم امام جوادعلیه‌السلام از پدرشان حضرت رضاعلیه‌السلام روایت کرده‌اند که اگر به چنین مبنایی پایبند شویم، باید همهٔ احادیثی که در اسنادشان نام امامانعلیهم‌السلام به گونهٔ مسلسل آمده، در عداد احادیث ایشان بیاوریم. حتی بر پایهٔ حدیثی از امام صادق که حدیث خود را حدیث پدرانشان می‌داند (کلینی، ج۱، ص۵۳)، می‌بایست ما در هر موسوعه‌ای از یک امام، احادیث همهٔ امامان پیشین را بیاوریم.

امید است این نکات در چاپهای بعدی اصلاح شود و بهره‌وری از این کتاب ارزشمند، افزون شود.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.40.5.1]

منابع

ابن اثیر جزری، ابوالسعادات مبارک بن محمد. *جامع الاصول فی أحادیث الرسول* (تتمه، قسم التراجم). تحقیق: بشیر محمد عیون، بیروت. دار الفکر.

ابن بابویه، محمد بن علی (صدوق). *علل الشرائع*. قم. داوری، ۱۳۸۵.

_____. *عیون أخبار الرضا*علیه‌السلام ، تصحیح: مهدی لاجوردی، تهران: جهان، ۱۳۷۸.

_____. *کتاب من لا یحضره الفقیه*. تصحیح: علی اکبر غفاری. قم. جامعه مدرسین، ۱۴۱۳.

ابن حاتم شامی، یوسف. *الدر النظیم فی مناقب الأئمة اللهامیم*. قم. جامعه مدرسین، ۱۴۲۰.

ابن حمزه طوسی، محمد بن علی ابن حمزه. *الثاقب فی المناقب*. تصحیح: نبیل رضا علوان، قم. انصاریان، ۱۴۱۹.

ابن طاووس، سید علی بن موسی. *مهج الدعوات و منهج العبادات*. تصحیح: ابوطالب کرمانی و محمد حسن محرر. قم. دارالذخائر، ۱۴۱۱.

ابن فندق، علی بن زید البیهق. *تاریخ بیهق*. تقدیم و تعلیق: محمد قزوینی. کتابفروشی فروغی، ۱۳۶۳ش

امین، سید محسن. *اعیان‌الشیعه*. بیروت. دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۰۶.

آقابزرگ تهرانی، محمد محسن. *الذریعة إلی تصانیف الشیعه*. قم و تهران. اسماعیلیان و اسلامیه، ۱۴۰۸.

بحرانی، عبد الله بن نور الله، *عوالم العلوم و المعارف والأحوال من الآیات و الأخبار و الأقوال*. تصحیح: سید محمد باقر ابطحی. قم. انتشارات مدرسه امام مهدی(عجل الله تعالی فرجه الشریف)، ۱۴۱۳.

بغدادی، صفی الدین عبد المؤمن بن عبد الحق بغدادی، *مراصد الاطلاع علی اسماء الامکنة و البقاع*. بیروت. دار الجیل، ۱۴۱۲.

بکری‌اندلسی، عبد الله بن عبد العزیز، *معجم ما استعجم من اسماء البلاد و المواضع*. بیروت. عالم الکتب، ۱۴۰۳.

جعفریان، رسول. *حیات فکری و سیاسی امامان شیعه*. قم، انصاریان، ۱۳۸۱ش.

حر عاملی، محمد بن حسن. [تفصیل] *وسائل الشیعه إلی تحصیل مسائل الشریعه*. تحقیق: موسسة آل البیت لاحیاء التراث. قم. موسسة آل البیت علیهم‌السلام لاحیاء التراث، ۱۴۰۹.

حرانی، حسن بن علی بن شعبه. *تحف العقول عن آل الرسول*. تصحیح: علی اکبر غفاری. قم، جامعه مدرسین، ۱۴۰۴.

حسینی جلالی، سید محمد رضا. *تدوین السنة الشریفه*. قم. بوستان کتاب، ۱۴۱۸.

حسینی قزوینی، سید محمد و دیگران. *موسوعة الامام الرضا*علیه‌السلام. قم. مؤسسه تحقیقاتی ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف، ۱۴۲۹.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.40.5.1]

حسینی قزوینی، سید محمد و دیگران. *موسوعه الامام الجواد*ﷺ. قم: مؤسسه تحقیقاتی ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف، ۱۴۱۹.

حموی بغدادی، یاقوت. *معجم البلدان*. بیروت. دار صادر، ۱۹۹۵م.

_____. رجال الکشی (*اختیار معرفة الرجال*). تصحیح: حسن مصطفوی. مشهد. دانشگاه مشهد، ۱۴۰۹.

طوسی، محمد بن حسن. *فهرست کتب الشیعة*. تصحیح: سید عبدالعزیز طباطبایی. قم. کتابخانه محقق طباطبایی، ۱۴۲۰.

_____. *تهذیب الأحکام*. تصحیح: سید حسن موسوی خرسان، تهران. اسلامیه، ۱۴۰۷.

عطاردی، عزیز الله، *مسند الامام الرضا*ﷺ. مشهد. آستان قدس رضوی، ۱۴۰۶.

کفعمی، ابراهیم بن علی عاملی. *المصباح* (*جُنة الأمان الواقیة و جَنة الإیمان الباقیة*). قم. دار الرضی (زاهدی)، ۱۴۰۵.

_____. *البلد الامین و الدرع الحصین*. بیروت. اعلمی، ۱۴۱۸.

کلینی، محمد بن یعقوب. *کافی*. تصحیح: علی اکبر غفاری. تهران. اسلامیه، ۱۴۰۷.

مجلسی، محمد باقر. *بحار الانوار الجامعة لدرر أخبار الائمة الاطهار*. بیروت. دار إحیاء التراث العربی، ۱۴۰۳.

موسوی، سید هبة الله بن ابی‌محمد الحسن، *المجموع الرائق من ازهار الحدائق*، تحقیق: حسین درگاهی، ۱۴۱۷.

نجاشی، احمد بن علی، رجال نجاشی (*فهرست أسماء مصنفی الشیعه*). تصحیح: سید موسی شبیری زنجانی. قم. جامعه مدرسین، ۱۳۶۵ش.

یسری عبدالغنی عبدالله. *معجم المعاجم العربیة*. بیروت. دار الجیل، ۱۹۹۱/۱۴۱۱.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.40.5.1]